

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ ‘ ПУБЛИКАЦИИ

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՆԻԿՈԼԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴԻՆ (1907 թ.) ԵՎ
ԱՐԽԻՎԱՑԻՆ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՈՒ ՀԱՅ
ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ (1912—1915 թթ.)

Սառև ճաղաթակվող փաստաթղթերը պահպանվում են հետաքրքիր ավյալներ հայ ժողովրդի XX դարի պատմության մի շարք հարցերի վերաբերյալ:

Առաջին փաստաթուղթը Ամենայն հայոց կաթողիկոս, մեծ հայրենասեր Մկրտիչ Խրիմյանի 1907 թ. սեպտեմբերի 18-ի գիմումն է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Երկրորդին: Այստեղ Խրիմյանը, խոսելով Արևմտյան Հայաստանում կառավարող օգրեթեպետ անցքերի մասին, օգնություն է հայցում ուստական պետությունից: Դիմում-նամակում բերելով ճշգրիտ ու պերեպետ փաստեր, նա հանգում էր այն անառնելի եղանակացությանը, որ սկսած XIX դարի վերջերից օսմանյան կառավարությունը հետևողականորեն իրականացնում է արևմտահայության մաստայական կոտորածների ու բնաջնջման քաղաքականություն: Հարկ է նկատել, որ Խրիմյանը իր այդ տեսական անվերապահորեն արտահայտեց այն ժամանակ, երբ բուրժուական հայ էֆենդիներն ու այսպես կոչված «պառնակողական» գործիչները մեծ հույսեր էին կապում «բարեխնամ» սուլթանի և օսմանյան պետության հետ:

Նկատենք նաև, որ նշելով արևմտյան պետությունների տնտեսքեր ու երբեմն հակահայկական դիրքորոշումը Հայկական հարցում, Խրիմյանը, ինչպես երևում է նամակից, բնականորեն ամրապնդված գնահատական էր տալիս այն քաղաքականությանը, որ վարում էր Ռուսաստանը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Չնայած, որ հարկ եղած դեպքում հայրենասեր կաթողիկոսը համարձակ ելույթներ էր ունենում ցարիզմի քաղաքային քաղաքականության դեմ (նրբենք 1903 թ. գեղեքերը), այնուամենայնիվ հաշվի առնելով բուրժուականության թաղանթների քաղաքականական ծագումը, հայ ժողովրդի ազգային գոյատևության խնդիրը, ինչպես նաև մյուս մեծ պետությունների սին խոստումները, նա շարունակեց հանգնել իր ժողովրդի ուստական կազմադրման (օրինադրության) կազմակերպից: Այսպիսով այս հարցում ևս նա ցուցաբերեց խոր քաղաքական հեռանկարներ:

Խրիմյանի դիմումի բնագիրը պահվում է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (Москва, Архив внешней политики России, Политархив, дело 3456, իսկ մի պատճենը՝ ՀԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվում (Լեռնի ֆոնդ):

Հաջորդ երկու փաստաթղթերը (ՄՄ 2, 3) վերաբերում են Հայկական հարցի կազմակերպությանը Էջմիածնի կաթողիկոսության կողմից 1912 թ. աշնանը ձեռնարկված մի շարք միջոցառումներին: Գևորգ Ե կաթողիկոսը հատուկ նամակ ուղարկեց Կովկասի վոյսարգ, կոմս Վառնցով-Պաշկովին և Պետերբուրգ գործուղեց կրոնական ու հասարակական նշանավոր գործիչ Մեսրոպ Եղիսիպոսին, խնդրելու ուստական կառավարությանը բարձրացնել Հայկական հարցը և հավանավորել հայերին: Կատարելով կաթողիկոսի հանձնարարությունը, Եղիսիպոսը ներկայացրեց համառոտ հաշվետվություն («Հայաստանություն»), որ կան հետաքրքիր տեղեկություններ այն մասին, թե Հայկական հարցի վերաբերյալ ինչ տեսակետներ են արտահայտել ցարական կառավարության մի շարք ղեկավար գործիչները և ինքը Նիկոլայ Երկրորդը (տե՛ս ՀԳԱ ֆ. 57, ց. 5, գգ. 26, 28):

Չորրորդ փաստաթուղթը 1912 թ. Քիֆլիսում հիմնված Հայ ազգային բյուրոյի «Համառոտ գեկուցագիրն» է, որը ստորագրել են բյուրոյի նախագահ Ս. Հարությունյանը, անգամներ Հ. Թումանյանը, Ն. Արշալյանը, Ա. Խաթաբյանը և ուրիշներ:

Ձեկուցագրում նախ շարադրված է բյուրոյի սահման պատմությունը, ապա բերված են տեղեկություններ նրա 1912—1913 թթ. գործունեության մասին: Նորաստեղծ հայկական այս կազմակերպությունը ձգտել է վերադարձնել Հայկական հարցը և այդ նպատակով սերտ կա-

պեր է հաստատել էջմիածնի կարողիկոսության, Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի, Բուֆլի, Մուկ-վայի, Ս. Պետերբուրգի և այլ ֆաղաֆների հայկական ընկերությունների հետ: Բյուրոն կազմել է ծրագրեր, ձեռնարկել է այլ միջոցառումներ, որպեսզի Հայկական հարցը նորից դառնա միջազգային դիվանագիտության առարկա:

Ազգային բյուրոն սերտ կապեր է հաստատել նաև ռուսական իշխանությունների և մանավորապես Կովկասի փոխորդա Վարոնցով-Գաշկովի հետ, և դա հասկանալի է, քանի որ նա ուներ այն համոզմունքը, որ «*ռուս կառավարության աջակցությունը ամենից կարևորն է Հայ դատի համար*»:

Այս գեկուցագիրը պահվում է ՀՊԿՊ արխիվում (ֆ. 222, ց. 1, գ. 24). իսկ նրա մի պատճենը՝ ՀԳԱ պատմություն ինստիտուտի արխիվում (Լեռնի անձնական ֆոնդ):

Հինգերորդ վաստաբերում, որը Հայկական Կենտրոնական ազգային բյուրոյի՝ Գևորգ Ե կարողիկոսին ուղարկված «Համառոտ տեղեկագիր» է, խոսվում է Բյուրոյի 1914 թ. սկզբից մինչև 1915 թ. մայիս ամիսը ընկած ժամանակաշրջանի գործունեության մասին: Տեղեկագրերը հաղորդում է հետաքրքիր տեղեկություններ հայ կամավորական ջոկատների գործունեության և նրանց վերակազմավորման վերաբերյալ: Ավելորդ չենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել վաստաբերի հետևյալ տողերի վրա. «Արձանագրելով այս տեղեկագրում հայ կամավորական խմբերի կատարած ազգային գործը (հայ կամավորական ջոկատների հաջող գործողությունները պատերազմի կովկասյան ռազմականատում—Մ. Ն.), Բյուրոն չի կարող երախտագիտությամբ չնիշել և այն մեծ ծառայությունը, որ նրանք մատուցեցին հայ առաքյալ ժողովրդին, ուղեկցելով դեպի կովկասյան սահմանը Ցանկաստանի և Պարսկաստանի մեր տարաբախտ զաղրականներին: Այս թշվառները պատերազմի սարսափներից փախչելով, կարող էին հաճապարհին բուրք և բուրդ հրոսակների հարձակումներին ենթարկվել և կոտորվել ռուսաց սևի ու հասակի, եթե հայ կամավորների կողմից չգտնեին պաշտպանություն և հայրախնամ հոգատարություն» (տե՛ս ՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28):

№ 6 փաստաթուղթը, որ պահվում է նույն արխիվային գործում, Ազգային բյուրոյի՝ կարողիկոսին Թիֆլիսից ուղարկված հաղորդումն է (1915 թ. հունիս) պարսիկ Ջանփաղյանի գլխավորած կամավորական ջոկատի մասին:

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՍՏԱՔՂԻԲԻ—ДОКУМЕНТЫ

№ 1

Католикос М. Хримян императору Николаю II

16 сентября 1907 г., Эчмиадзин

Всемилоостивейший Государь!

После тяжелого молчания и ожидания в продолжение долгих лет решаюсь, Государь, еще раз, может быть, в последний раз в моей преклонной жизни обратить внимание Вашего Величества на бесконечно тяжелое положение, в котором томится армянское население в Турции.

Теперь, когда благодаря великодушному почину Вашего Величества уже второй раз созвана Международная конференция мира в Гааге, к кому, как не к великому инициатору осуществления идей мира между государствами, к Великой державе—покровительнице христиан на Востоке, надлежит мне обратить свои взоры и надежды?

Я ни минуты не забываю той заботливости, которую выказывало правительство Вашего Величества по отношению к несчастной

судьбе турецких армян. Сан-Стефанский договор, Берлинский конгресс, проект реформ 1895 года всегда будут красноречиво свидетельствовать об этом.

Но как уже неоднократно и бесспорно было констатировано, Европа никогда не проявляла недостатка в добрых намерениях и в дружеских советах султану. Но что действительно не доставало — это фактический контроль и систематическая деятельность, которые могли бы напомнить турецкому правительству его элементарные обязанности по отношению к своим подданным.

Пример Македонии — новейшее тому подтверждение. Утомившись от продолжительного ожидания реформ, Великие державы принуждены были сами приняться за дело умиротворения этого края и назначить для того своих специальных агентов.

С глубокою радостью я следил из моего уединения у подошвы Арарата за этим великим делом умиротворения и возрождения, терпеливо выжидая, что настанет наконец черед и для многострадального армянского населения в Малой Азии.

Увы, надежды мои пока безрезультатны.

Между тем паства моя в Турции, в особенности в исконных армянских провинциях претерпевает небывалые страдания. Против армянского населения Малой Азии создана невиданная доселе система мирного уничтожения. Отсутствие правосудия, полное игнорирование администрацией справедливых нужд армянского населения предали его в полную власть недобросовестных чиновников, курдских бексов и конницы гамидие. Непомерно тяжелые налоги и повинности, сбор недоимок за прошлые годы (иногда за 10, даже 20 лет) вместе с произвольной системой их взыскания довели армянское земледельческое население до крайней степени нищеты.

Некогда изобиловавшие хлебом и скотом селения лишены теперь не только рабочего скота, но и последней одежды, хлеба насущного.

Отсутствие средств к жизни обуславливает ужасы голода в областях, изобилующих хлебом. Доведенное до отчаяния население закладывает и продает за бесценок поля, окропленные кровью отцов, и превращается в нищих батраков. Тысячи безземельных увеличивают число полонишчиков «мараба», работающих у курдов-беков.

В начале XX столетия в земледельческой Арменции воссоздается средневековое крепостничество. Правительство Турции не только не принимает каких-либо мер против этого плачевного состояния, но даже наоборот. Поселяя мухаджиров — переселенцев мусульман из других государств в армянских селениях, оно усугубляет тяжесть положения христианской райи. Запрещая армянам искание заработков вне Турции и одновременно не пропуская обратно к своим детям тех, кому удалось спастись от резни, оно искусственно и систематически способствует деморализованию, голоданию и вымиранию армянского народа, который всегда являлся примером терпения и трудолюбия.

Как отощавшее стадо, заброшенное в населенную хищниками пустыню, христианское население в армянских областях Турции мечется из стороны в сторону, не находя выхода из своего трагического положения.

Часть его, изверившись в плодотворности законных средств, становится на путь сопротивления властям, губя и себя и безвинных своих соседей. Многие с опасностью для жизни ищут избавления в переселении в Россию, где десятки тысяч таковых же беженцев-земледельцев, не имея пашен, живут поденной работой, питаются ни-

щенством, пополняя нередко собою ряды темных слоев местного населения.

Наконец, велико и число тех несчастных, которые, изверившись в поддержке, единственный выход из отчаянного своего положения видят в вероотступничестве, погибая как для церкви Христовой, так и для нравственно здорового общества.

Агенты Вашего Величества в Турции, Государь, я уверен, дадут более точные и красноречивые данные обо всем этом, равно как и подтвердят, что в течение десяти последних лет число армян, убитых, арестованных, высланных, погибших от голода, насильственно обращенных в ислам, не уступает и даже превосходит число избитых во время ужасных 1895 и 1896 гг.

Видеть все это, страдать молча и не оповестить об этом Великого Христианского Государя было выше моих сил. Как не озабочен Ты, Государь, делами Великой России, слезы и кровь тысяч безвинных вызывают к любвеобильному сердцу покровителя христиан и найдут в нем, я уверен, глубокий отклик. Доброе слово Твое, Государь, не может быть отвергнуто заинтересованными христианскими державами. Только ясно выраженная воля Твоя, Государь, в состоянии положить конец системе истребления паствы моей в Турции, обеспечив ей хлеб насущный, жизнь человеческую, веру христианскую.

Памятуя, что одна лишь любовь христианская и справедливость человеческая вечны и незыблемы на земле, внемли, Государь, голосу миллионов страждущих и старца, молящегося за Тебя, за Твою семью, за весь царствующий дом и за все Государство Российское¹.

Верховный Патриарх и Католикос всех армян

Ж 2

Письмо католикоса Геворга V наместнику на Кавказе графу, генерал-адъютанту И. И. Воронцову-Дашкову

2 октября 1912 г., Эчмиадзин
Конфиденциально

Ваше сиятельство, милостивый государь, граф Илларион Иванович. Тяжелое горе настигло многострадальный народ армянский в пределах Турции. Сгон и вопли народа-мученика слышны отовсюду. Армянский Константинопольский патриарх, обращаясь ко мне, описывает безвыходное положение свое и Константинопольского Армянского национального собрания и просит моего совета и содействия. В азиатских вилайетах Турции и в Киликии армяне безнаказанно подвергаются неслыханным гонениям со стороны курдов и черкесов: их убивают, грабят, уводят в свои гаремы их жен и дочерей и многих насильственно обращают в ислам. Армянский патриарх многократно обращался к Высокой Порте за правосудием и защитой для своей паствы, но получив только пустые обещания, взоры свои через меня обращает к великому русскому народу и державному Государю нашему и от его величества ожидает защиты и покровительства.

Ваше сиятельство, глубокоуважаемый граф, зная Ваше гуманное отношение к Армянскому вопросу в Турции и обнадеженный обе-

занием Вашего ходатайства перед Государем императором и перед министрами его величества, я решился отправить к Вашему сиятельству в П[етер]-Бург члена Эчмиадзинского Армяно-григорианского Синода, епископа Месропа, возложив на него обязанность представиться Вашему сиятельству, передать Вам перевод доклада и такрира (меморандума) Константинопольского патриарха и устно ознакомить с обстоятельствами².

Ваше сиятельство, под влиянием тяжелых слухов стали волноваться и армяне в пределах нашего государства и своими петициями и телеграммами просят меня ходатайствовать перед возлюбленным монархом нашим и умолять его величество взять под свое мощное покровительство армянский народ в Турции по примеру славных и незабвенных предков своих³.

В этот тяжелый исторический момент, когда балканские освобожденные христианские народы мощным покровительством и силою оружия России, сами вооруженные, идут защищать своих единоверцев в Турции, я, избраннык армянского народа, внимая гласу его и чувствам, обращаюсь через Вас, глубокоуважаемый граф, к исконной защитнице христианских народов на Востоке и именем Бога умоляю взять под свое покровительство многострадальный армянский народ, живущий в Турецкой Армении.

Вознося ко Всевышнему горячие молитвы о здравии и долголетии Вашем, остаюсь Вашего сиятельства усердным богомольцем⁴.

[Католикос Геворк V]

№ 3

**Նորին վեճափառության Տ. Տ. Գլորգ և
կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց**

6 Եռյեմբերի 1912 թ. Ս. ԷմիլաճիԷ

Հայտարարում

Բանիվ բերանն, տարույս հոկտեմբերի 2-ի թ.—1025 կոնգակով և հա-
տուկ հրահանգով վեհափառությունդ պատվիրեց ինձ դնալ Պետերբուրգ տեղ
փոխարքային ներկայացնել Ձեր գրությունը Կ. Պոլսո Հայոց պատրիարքի
գրությունը և թագրի թարգմանությունը և խնդրել Նորա միջնորդություն-
նը կայսեր մոտ օգնելու տաճկահայոց անտանելի կացության բարվոքմանն։
Նույն ամսի 9-ին հասա Պետերբուրգ և նույն օրը փոխարքային ներ-
կայացրի վերոհիշյալ գրությունները։ Ամսի 10-ին մինիստրների նախագահ
Կոկովցեկը պետք է գնար պալատ կայսեր ներկայանալու և յուր հետ ի միջի
ալլոց պիտի տաներ նաև Ձեր գրությունները։ Սակայն այդ միջոցին գահա-
ժառանգը ծանր կերպով հիվանդացավ և Կոկովցեկի գնալը հետաձգվեց։ Նա
այնտեղ գնաց ամսի 18-ին։ Փոխարքան Կովկաս վերադարձավ ամսի 19-ին,
նախապես ինձ հայտնելով, որ Կոկովցեկը կայսեր պատասխանը իրեն կուղար-
կե Տեղդ վեհափառությանը հանձնելու։ Տեղ Փոխարքայի խորհրդով ամսի
17-ին ներկայացա արտաքին գործոց նախարար Սազոնովին և ամսի 25-ին
նախարարապետ Կոկովցեկին։

Նրկուսին ևս ես նույն խնդիրն արի. օգնել տաճկահայերի պատմական աշխատանքներին, երբ նախկին ուժեղ և բարձրագույն տաճկական տեղաբնակները զանազան պատճառներով հեռացան իրենց հայրենիքից:

վածների տակ: Իմ հիմունքներն էին օգնել տաճկահայերին մարդասիրաբար, հիշելով այդ ժողովրդի կրած անասելի տանջանքները հանուն քրիստոնեության և արևմտյան քաղաքակրթության. օգնել նորան հավատարիմ Ռուսաստանի քրիստոնեասեր քաղաքականության արևելքում և արևմուտքում. օգնել նորան, որով Ռուսաստանը ընդմիջտ կբախտավորեցուցանի հային և անձնվեր գործակից Ռուսաստանի մեծամեծ շահերին. և վերջապես օգնել տաճկահային, որպեսզի հանգստանան Ռուսաստանում ապրող հայերը, որոնք իրենց հայացքը դարձրել են Ռուսիայի մեծ կայսեր: Ծա բացատրում էի, որ եթե կոնֆերենցիա լինի արտասահմանի, Տաճկաստանի և Ռուսիայի, հայերը խնդրում են և սպասում, որ Ռուսաստանը կոնֆերենցիայում պաշտպանի հայի արդար դատը և յուր վրա վերցնի լինելիք խոստումների կատարման պատասխանատվությունը: Բոլոր տեղերի հայերը խնդրում են, որ Հայաստանի բարեփոխության ծրագիրը խմբագրվի համեմատ Ս. Ստեֆանոյի 16 հոդվածի և ոչ Բեռլինի 61 հոդվածի, որ հայերի ջնջման համար դուռ բացեց: Սազոնովը պատասխանեց, որ թեև Ռուսաստանի քաղաքականությունը արեւելքում ապրող քրիստոնեաների նկատմամբ նույնը չէ ինչ որ արևմուտքում ապրող, բայց ինքն անձամբ համակրում է հայերի դատին և հնարավոր է գտնում ապագայի կոնֆերենցիայում պաշտպանել հայոց դատը գլխավորապես, որպեսզի Ռուսաստանում ապրող հայերի հուզմունքը դադարի: Նա խորհուրդ էր տալիս դիմել նաև մյուս պետություններին և պատգամավորություն ունենալ կոնֆերենցիայի ժամանակ:

Կոկոպցեկը կայսեր անունից հայտնեց, որ կայսրը հավասարապես մտածելով յուր բոլոր հպատակների մասին, անտարբեր չի կարող մնալ դեպի յուր հպատակ հայերի աղաչանքը: Թեև ներկայացրած թղթերում հիշատակած փաստերը այնքան համոզեցուցիչ չեն տաճկահայերի ծանր կացության նկատմամբ, բայց ընդհանրապես հայտնի է Թուրքիայում ապրող քրիստոնեաների վիճակը: Տեղի ունենալիք կոնֆերենցիայում ինքը կողմնակից է հայերի դատի պաշտպանության և, թեև հայերի համար լավագույնն է, եթե ռուսները միայնակ ստանձնեն այդ դատի պաշտպանությունը, սակայն ինքը խորհուրդ է տալիս դիմել նաև Անգղիային, որ միշտ համակրանքով է վերաբերվել այդ դատին, նաև Գերմանիային, որ յուր շինելիք Բաղդադի երկաթուղու պատճառով շահագրգռած է հայերի պես ձեռնարկող տարրի պաշտպանելու: Գերմանիան յուր նոր ճանապարհի վրա ոչ քրդերից կարող է օգտվել և ոչ էլ թուրքերից. հայերը նորան պետք են իբրև վաճառականության մեջ հմուտ մի ազգ: Թուրքիան կորցրեց յուր ուժը. Եվրոպայում կպահվի Թուրքիայի համար միմիայն Կ. Պոլիս քաղաքը. պատերազմից առաջ Եվրոպան նրան խորհուրդ տվեց բարեփոխություններ մտցնել յուր քրիստոնեաբնակ գավառներում. Թուրքիան հանդուգնաբար պատասխանեց. նա յուր պատիժը կրում է և իրավունք և հույս չպետք է ունենա Եվրոպայի բաբեացակամ վերաբերման մասին:

Կոկոպցեկը հայտնեց, որ փոխարքայի միջնորդությանը պատասխան կուղարկվի, երբ ինքը կխորհրդակցի Սազոնովի հետ, որովհետև այդ խնդիրը արտաքին քաղաքականությանն է վերաբերում:

Թիֆլիզում հանդիպեցի ամսի 3-ին և ներկայացա տեր փոխարքային, որը սակայն դեռ չէր ստացել յուր թղթի պատասխանը և որ խոստացավ անմիջապես ուղարկել վեհափառությանը:

Մեարզ Եպիսկոպոս

Ազգային բյուրոյի համառոտ զեկուցագիրը

Յրբ 1912 թ. աշնան սկզբին ծագեց Բալկանյան պատերազմը և Հայաստանից մտահոգիչ լուրեր սկսեցին գալ Կովկաս, Թիֆլիսի մտավորական շրջանակներում միտք հղացան մի ժողով գումարել, խորհրդակցելու թուրքահայերի դրություն և մեր անելիքի մասին, մանավանդ որ մի կողմից հույսեր կային, թե հայոց հարցը ևս կարող է նորից դիվանագիտական աշխարհի ուղադրության առարկա դառնալ, մյուս կողմից՝ որ ոռոսաց կառավարությունը նպաստավոր դիրք կբռնի նրա վերաբերմամբ: Ինչպես հետո երևաց նույն միտքը հղացել էին նաև Բազմի մտավորականները: Եվ մինչդեռ Թիֆլիսում մտածում էին կառավարությունից թույլտվություն խնդրել այդ ժողովի համար՝ բազմեցիք արդեն հրավերներ էին ուղարկել հայաշատ քաղաքները և առաջարկել նրանց պատվիրակներ ուղարկել խորհրդակցության համար, ժողովի տեղը Թիֆլիսն ընտրելով:

Հնդեհների վերջերին գումարվեց այդ ժողովը, որ ունեցավ երկու նիստ: Թիֆլիսից մասնակցում էին կուլտուրական հիմնարկությանց պատվիրակները. Բազմից, Երևանից, Ախալցխայից, Ն. Նախիջևանից, Արմավիրից, Բաթումից և այլն եկած էին հատուկ պատգամավորներ: Այդ ժողովում խնդիր եղավ՝ այդ համագումարի իրավասության մասին: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, թե պետք է բոլոր հայաբնակ քաղաքներից որոշ համեմատությամբ պատվիրակներ ընտրել և մի նոր ու լիազոր համագումար կազմել, որ և կընտրե մի մարմին հայոց հարցի համար աշխատելու հանուն ոռոսահայության: Այնուհետև բազմակողմանի քննության առնվեց Հայաստանի կացությունը և որոշվեց դիմել ամ. Հայոց կաթողիկոսին և խնդրել, որ նա հանուն հայության մի դիմում անե Ն. Մ. Կայսեր՝ օգնության հասնելու տառապյալ թուրքահայության: Մշակվեց համապատասխան մտքով մի բանաձև և ընտրվեցին երկու պատգամավոր պ. պ. Ս. Հարությունյան և Հ. Առաքելյան, ժողովի բանաձևը՝ կաթողիկոսին անձամբ հաղորդելու համար: Ժողովը պարտավորություն հանձն առավ կարիքի դեպքում օգնության հասնելու ընտրվելիք մարմնին: Ժողովում խնդիր դարձավ նաև թուրքահայերի ինքնապաշտպանության հարցը, բայց մեծամասնությունը որոշեց սահմանափակվել դիվանագիտական դիմումներով: Այնուհետև ընտրվեցին 7 հոգի՝ Ս. Հարությունյան, Ա. Խատիսյան, Ա. Քալանթար, Հ. Առաքելյան, Ա. Պողոսյան, Հովհ. Թումանյան և Ն. Աղբաբյան, որոնք պետք է կազմեն ժամանակավոր բյուրո, վարեն ընթացիկ գործերը ժողովի տված հրահանգների սահմաններում և պատրաստություն տեսնեն նոր համագումար կազմելու նոյեմբեր 25-ին դարձյալ Թիֆլիսում:

Բյուրոն հրավերներ ուղարկեց հարկ եղած տեղերը և ժամանակին հրավիրեց հայաբնակ քաղաքների պատվիրակներին Թիֆլիս՝ համագումար ժողովի: Այդ ժողովին պատվիրակներ կային Թիֆլիսից, Ալեքսանդրապոլից, Ախալցխայից, Ախալքալաքից, Բաթումից, Բազմից, Ն. Բայազետից, Հաշտարխանից, Հին Նախիջևանից, Շուշուց, Թիֆլիսի կաթողիկ համայնքից և «Մշակ»-ի և «Հորիզոն»-ի խմբագրություններից: Ժամանակավոր բյուրոյի զեկուցումից հետո քննության դրվեցին միևնույն երկու խնդիրը. դիվանագիտական միջնորդություն և ինքնապաշտպանություն: Հարցերի քննությունից հետո ժողովը հրահանգներ մշակեց ընտրվելիք բյուրոյի համար, պաշտոն տալով նրան. 1) օժանդակել Ն. վ. կաթողիկոսին իր գործունեության մեջ հայոց հարցի վերաբերյալ. 2) կապեր հաստատել Պոլսի, Պարիզի և ուրիշ վայրերի հայ մարմինների հետ, որոնք նպատակ ունին աշխատելու հայոց հարցի համար. 3) պրոպագանդի միջոցով նպաստավոր տրամադրություն ստեղծել ոռոս հասարակության և վարիչ շրջանակների մեջ դեպի հայոց հարցը: Գալով ինքնապաշտպանության խնդրին՝ ժողովը միաձայն ընդունեց նրա կա-

րևորությունն ու անհրաժեշտությունը, բայց պարտավորիլ որոշումներ չկայացրեց բյուրոյի համար այդ խնդրի վերաբերմամբ: Այնուհետև ժողովը հանձնառու լինելով կարիքի դեպքում նյութական օգնության հասնելու բյուրոյին՝ անցավ նրա ընտրության, վերընտրելով ժամանակավոր բյուրոյի եղած կազմը, ժողովը երկու նոր անգամ ևս ավելացրեց նրանց՝ բժ. Ստեփանյան և Ա. Զամալյան: Նա հրահանգեց բյուրոյին հարկ եղած դեպքում հրավիրել նորից համագումար ժողով և իրավունք տվեց, երբ հարմար դատե, իր նիստերին հրավիրե գիտակ մարդիկ խորհրդակցության:

Օգտվելով վերջին իրավունքից բյուրոն հաճախ իր նիստերին հրավիրել է պ. Լեոյին, Ն. Աբելյանին, Հ. Սպենդիարյանին և Տ. Հովհաննիսյանին: Մի քանի անգամ հրավիրել է նաև հարուստ դասից մի քանի անձանց, երբ կարիք է զգացել նրանց խորհուրդներին և աջակցության: Ընդհանուր առմամբ բյուրոն շարաթական մի նիստ է ունեցել:

Օժտեղակություն կառուցվածք

Ն. Վ. կաթողիկոսը հաճախ դիմել է բյուրոյին երբ ձեռնարկել է որևէ լուրջ գործ: Բյուրոն ևս իր կողմից սերտ հարաբերություն է պահպանել էջմիածնի հետ և օժանդակել է վեհափառին: Բյուրոն կազմել է մի անվանացանկ այն ականավոր հայերի, որոնք բյուրոյի կարծիքով կարող էին ա. հ. կաթողիկոսի պատվիրակները դռնալ Սվրոպայում: Պողոս Կաթողիկոսն անունը եղած է բյուրոյի կազմած ցանկում. կաթողիկոսն ինքն ևս անկախ բյուրոյի առաջարկից մտադրվել էր պատվիրակ նշանակել Պողոս փաշային, երբ բյուրոյի պատվիրակները Հ. Առաքելյան և Ն. Աղբալյան ներկայացրին բյուրոյի անվանացանկը:

Այնուհետև բյուրոյի ձեռնհաս անդամները կազմել են այն բոլոր պաշտոնական թղթերը, որ հանուն կաթողիկոսի գնացել էին ռուս կառավարության: Այդ թղթերը նախապես կարդացվել են բյուրոյում և նրա հավանության արժանացել: Այդպես է այն հուշագիր-աղերսը, որ կաթողիկոսն ուղարկել է Ն. Կ. մեծության. այդպես են նաև այն բոլոր պաշտոնական թղթերը, որ ուղարկվել են Ն. մ. Կովկասի փոխարքային: Այնուհետև բյուրոն հաճախ իր կողմից մի կամ երկու մարդ է ուղարկել կաթողիկոսի մոտ խորհրդակցելու գործերի ընթացքի մասին կամ նոր առաջարկ անելու:

Բացի Ն. Մ. կայսեր հուշագրի պատրաստությունը բյուրոն բազմաթիվ ժողովների նյութ է դարձրել հայոց ծրագիր-պահանջագիրը: Կաթողիկոսի պատվիրակ Պողոս փաշան Փարիզում մշակել էր մի ծրագիր Ֆրանսացի հայասեր Վ. Բերարի մասնակցությամբ: Միաժամանակ Պոլսի պատրիարքարանը մշակել էր մի ուրիշ ծրագիր հատուկ մասնաժողովի ձեռքով: Այդ երկու ծրագիրն ևս, որոնց միջև սակայն կային տարբերություններ, ուղարկվել էին Ն. վեհափառության՝ նրա հավանությունը ստանալու համար: Վեհափառը այդ ծրագիրներն ուղարկեց բյուրոյին քննության ենթարկելու և նրանցից մի ծրագիր կազմելու: Միևնույն ժամանակ պատրիարքարանն ևս իր ծրագիրն ուղարկել էր բյուրոյին՝ խնդրելով մեր դիտողություններն ուղարկել իրան: Բյուրոն սկզբում մտածեց մշակել երկու ծրագիր՝ minimum և maximum, համաձայն փոխարքայի բերանացի խորհուրդին: Մի քանի ժողովներ նվիրեց այդ աշխատանքին իբրև նվազագույն ընդունելով Փարիզի ծրագիրը և իբրև մեծագույն՝ պատրիարքարանին: Իր աշխատությունը վերջացրել և ուղարկել էր պատրիարքարան ու կաթողիկոսին, երբ բյուրոն լսեց, որ Պոլսի ռուս. դեսպանը հավանություն է տվել պատրիարքարանի ծրագրին՝ մեջը մտցնելով ինչ-ինչ փոփոխություններ: Միաժամանակ պատրիարքարանն ևս հատուկ պատվիրակ էր ուղարկել Փարիզ՝ համաձայնության գալու Պողոս փաշայի հետ և միասին մի ծրագիր մշակելու: Նրանք ևս նոր են վերջացրած լինում իրենց աշխատանքը, երբ լսում են դեսպանի հավանու-

թյան մասին, նկատի ունենալով այս ամենը՝ բյուրոն այն կարծիքը հայտնեց կաթողիկոսին, թե հայոց պահանջների միմիակ արտահայտիչն այն ծրագիրը պետք է համարել, որ մշակված է պատրիարքարանի կողմից և ինչ-ինչ ուղղումներով ոուս դեսպանի հավանությանն է արժանացել:

Բյուրոն այն կարծիքն է ունեցել, թե հայերը պետք է մի ծրագիր միայն ունենան, որի վերաբերմամբ տարաձայնություն չլինի հայության մեջ. այդ ծրագիրը պետք է այնպես կազմված լինի, որ դեմ չգնա ոուսաց շահերին, որովհետև ոուս կառավարության աջակցությունը ամենից կարևորն է հայ դատի հաջողության համար. մշակած մի ծրագիրը պետք է կաթողիկոսի անունից ներկայացվի, ուր անկ է, որովհետև նա է ճանաչվում հայոց դատի գերագույն ղեկավարը: Ամեն անգամ երբ բյուրոյին թվացել է, թե շեղումներ են լինում այս սկզբունքներից, նա շտապել է իր ձայնը լսեցնել:

Հիշատակենք վերջապես, որ բյուրոյի որոշումով կամ վեհափառի առաջարկով բյուրոյի անգամներից մի քանիսը մի քանի անգամ տեսակցություն են ունեցել փոխարքայի հետ և միշտ արժանացել են ուշադիր և սիրալիր ընդունելության:

Դեպքեր նույնաեզրույթի մասին հետ

Բյուրոն այն կարծիքին է եղած, որ հայոց հարցի համար գործող բոլոր հայ մարմինները պետք է սերտ հարաբերության մեջ լինեն և գործեն համերաշխ ու ներդաշնակ, որ տարաձայնություններ ու պառակտումներ չառաջանան ընդհանուր գործի մեջ: Դրան կարելի է հասնել նախապես ծանոթանալով այդ մաքմիների գործունեության հետ և փոխադարձաբար ծանոթացնելով բյուրոյի գործունեությանը նրանց: Սրանից բնականաբար առաջանում էր կապեր հաստատելու պետքը, որ հրահանգել էր նաև համագումար ժողովրդ:

Բյուրոն կապ է հաստատել պատրիարքարանի, էջմիածնի, Փարիզի և Պետերբուրգի մարմինների հետ: Ամենից սերտ հարաբերություն պաշտպանել է առաջին երկուսի հետ: Պատրիարքարանը շարունակաբար ուղարկել է իր հրատարակությունները բյուրոյին, իսկ էջմիածինը ստացած կարևոր գրությունց պատճենները: Պատրիարքարանը հատուկ մարդ էր ուղարկել խորհրդակցելու բյուրոյի հետ և զեկուցանելու գործերի դրությունը կաթողիկոսին: Բյուրոյին նախազահ պ. Ս. Հարությունյան այդ պատվիրակի հետ գնաց էջմիածին, ուր կարևոր խորհրդակցություններ են ունեցել: Պ. Քալանթար Պետերբուրգում խորհրդակցական ժողովներ է ունեցել այնտեղի մարմնի հետ: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ տարբեր մարմինների գործունեության մեջ խոշոր տարաձայնություններ չեն պատահած. ամեն անգամ երբ բյուրոյին թվացել է թե այս կամ այն մարմինը ինքնագլուխ է գործում՝ անմիջապես իր գրություններով կամ բերանացի շեշտել է ներդաշնակ գործունեության անհրաժեշտությունը: Թուրքիայից եկող և գործի տեղյակ հայերին բյուրոն հրավիրել է իր ժողովներին՝ տեղեկություններ առնելու երկրի կացության և վարիչ շրջանակների տրամադրության մասին:

Բյուրոյի քաղաքականությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ հակիրճ բանաձևերով. մեր գործունեությունը հարմարեցնել ոուսաց քաղաքականության, ունենալ պահանջների մի ծրագիր միայն, համաձայն և ներդաշնակ գործունեություն առաջ բերել բոլոր կենտրոններում:

Պրագմատիկ

Համագումար ժողովի երրորդ հրահանգը վերաբերում էր պրոպագանդի գործին: Այս ուղղությամբ բյուրոն ընտրել է մի հատուկ մասնագետ, որի նպատակը պետք է լիներ. 1) թարգմանելով տեղեկագրեր ոուս մամուլի ազդեցիկ օրգաններին թուրքահայերի հարստահարությանը վերաբերող տե-

ղեկությունները: Մի որոշ ժամանակ կատարված է այս աշխատանքը, բայց նկատելով, որ թերթերը հարկ եղած չափով չեն տպագրում ուղարկված նյութը՝ դադարեցված է այդ աշխատանքը: Կապեր հաստատվել էին Русск. слово, Русск. ведомости, Речь և День թերթերի հետ: 2) Հրատարակել ուսերեն գրքեր հայոց հարցի և հարակից խնդիրների մասին: Այս նպատակով բյուրոն կազմեց նյութերի մի ցանկ, որոնց մասին ցանկալի էր գրքեր լույս ընծայել և հանձնարարեց պ. Ա. Քալանթարին, Լեոյին, Հ. Առաքելյանին աշխատել այդ նյութերի վրա: Երկու աշխատություն վերջացած են, բայց դեռ չեն կարդացված բյուրոյի նիստում և չեն լույս տեսած: 3) Թարմ տեղեկություններ ունենալու համար միջոցներ ձեռք առնել Թուրքիայից հեռագրական լուրեր ստանալու: Այս նպատակով դրամ է փոխադրված Հայաստան և լուրերը գալիս են արդեն: Որոշված է տպագրել Օլդենիսի աշխատությունը թուրքահայերի մասին:

Բյուրոն առաջարկ ստացավ գրամով օժանդակելու մի հայանպաստ գերմաներեն թերթի հրատարակության, բայց նկատելով, որ խմբագրական կազմի և բյուրոյի տեսակետների մեջ անհերքաշնակություն կարող է լինել, գոհացում չտվեց այդ առաջարկին:

Ինֆնապաշտպանության խնդիր

Բյուրոն թեև պարտավորել էր հրահանգներ չէր ստացել համագումար ժողովի կողմից ինքնապաշտպանության խնդրով զբաղվելու, բայց իրերի բերումով հաճախ ստիպված է եղել անդրադառնալ այդ ծանրակշիռ խնդրին: Բյուրոյի տեսակետն այն է եղած, որ ինքնապաշտպանության գործին պետք է ձեռնարկել ուս կառավարության գիտությունը և օժանդակությունը: Տարվա ընթացքում մի քանի փորձեր են եղած իմանալու կառավարության տրամադրություններ և միջոց էլ այն պատասխան է ստացված, թե կառավարությունը ամեն միջոց ձեռք է առել հայերի ապահովության համար և որ ուրեմն պետք չի տեսնում օժանդակելու ինքնապաշտպանության:

Առանձին պետք է հիշատակել բյուրոյի հարաբերությունը Դումայի հայոց պատգամավոր պ. Պապազյանի հետ: Վերջինս հայտնել էր, որ մայիս վերջին ինքը խոսելու է հայոց հարցի մասին և հարցրել էր բյուրոյի կարծիքը: Մի նիստում, որին մասնակցում էին և Դումայի պատգամավորին օժանդակող մարմնի անդամները, մշակվեց մի մանրամասն ծրագիր խոսելիք ճառի և հեռագրվեց իրան. նույն հեռագրում ցանկություն հայտնվեց, որ հայոց հարցի մասին մյուս խոսողը այդ հարցը պաշտպանե քաղաքական և տնտեսական տեսակետներից:

Ընդհանուր գծերով այս է բյուրոյի գործունեությունը:

Նկատելով, որ Բալկանյան պատերազմը վերջացավ և հայոց հարցը դառնում է հերթական խնդիր, բյուրոն անհրաժեշտ համարեց հրավիրել համագումար ժողով իմանալու համար ուսահայության կարծիքը մեր քաղաքական գործունեության ընթացքի մասին: Բյուրոյի գործունեության համառոտ ղեկուցումից զատ՝ օրակարգի մեջ բյուրոն դրել է երկու խնդիր.

1) հայոց հարցի հասունության այս շրջանում ի՞նչ նոր ուղիներ կարելի է գծել մեր քաղաքական գործունեության համար.

2) հայոց ծավալվող անապահովության հանդեպ ի՞նչ նոր վերաբերում պետք է ունենալ դեպի ինքնապաշտպանության հարցը:

Նախագահ՝ բյուրոյի Ս. Հաբուքյանյան

անդամներ Ա. Պողոսյան, Հ. Թումանյան, Հ. Առաքելյան, Արշակ Հաբուքյանյան, Ն. Աղբալյան, Ալ. Խաթիսյան

№ 5

Նորին Վեհափառութեան Տ. Տ. Գեորգ Վ
Սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց

20 մայիսի 1915 թ.

Համառոտ տեղեկագիր Հայկական Կենտրոնական ազգային
Բյուրոյի գործունեության (1914/15 թ.)

Ազգային Կենտրոնական Բյուրոն վերջին համագումարում ընտրված կազմով, շարունակելով իր գործունեությունը ներկա ծանր հանգամանքներում, կենտրոնանում է իր ամբողջ ուշադրությանը հետևյալ խնդիրների վրա՝

ա) Հայ կամավորական խմբերի կազմակերպությունը, պահպանությունը և նրանց քանակի ավելացումը ըստ չափու կարևորության և պահանջի.

բ) Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը այն վայրերում, ուր նրան առավելագույն վտանգ է սպառնում թշնամաբար վերաբերվող տարրերի կողմից.

գ) Բանակցություններ ուսն զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների հետ վերահիշյալ խնդիրների բարեհաջող կարգավորման համար.

դ) Դրամական նվիրատվությունների հանգանակումը այլևայլ հայաբնակ քաղաքներում և վայրերում հայ կամավորական խմբերի պահպանության համար:

Բյուրոյի գլխավոր հոգատարության առարկան էր և շարունակում է մինչև այսօր մնալ հայ կամավորների գործունեությունը ու նրանց պահպանությունը Տաճկահայաստանի ռազմաշրջանում:

Ուսն կառավարությունը կամավորական խմբերի համար մատակարարում է միայն զենք ու զինական պաշար, իսկ նրանց նյութական և այլ անհրաժեշտ պիտույքների գոհացումը հայթայթվում է Բյուրոյի դրամական միջոցներից համաձայն նախապես կազմված նախահաշվի, իսկ այդ միջոցները գումարվում են այլևայլ հայաբնակ տեղերից ստացված դրամական նվիրատվություններից հատուկ այդ նպատակի համար:

Հայ կամավորների թիվը հասնում է 5000-ի. նրանք հինգ խմբերի վերա էին բաժանված, յուրաքանչյուր խումբ առանձին խմբապետի հրամանատարություն տակ:

Բայց վերջին ժամանակ խմբերի կազմակերպության մեջ փոփոխություն տեղի ունեցավ, որով երկրորդ, երրորդ և հինգերորդ խմբերը միանալով բաժանվեցին երեք հազարյակի կամ բառալիոնի Դրոյի, Քեռու և Համադղասպի հրամանատարության տակ:

Այդ երեք բառալիոնները միացած կազմեցին մի գունդ—Հայկական Արարատյան գունդը Վարդանի ընդհանուր հրամանատարության տակ:

Այդ գունդը ապրիլի վերջին հանդիսավոր պարագից և եկեղեցական մաղթանքից հետո ծրարում, շարժվեց ուսն զորքերի հետ միասին դեպի սահմանը, ամեն տեղ ճանապարհին ոգևորված հայ ժողովրդի ողջերթը ստանալով և ապրիլի 20-ին անցնելով ուսն-տաճկական սահմանը, դիմեց կովի դաշտը, միշտ գտնվելով ուսն բանակի առաջավոր կարգերում: Կովով անցնելով Ապաղայի դաշտը գունդը ապրիլի 27-ին հասնում է Բերկրի, դեպի Վան ուղևորվելու համար և ընդհարվում է շարունակ մեծաքանակ քյուրդ հրոսակների հետ, հաջողությամբ հետ մղելով թշնամու ուժերը: Մայիսի 8-ին հեռագիրը ավետեց յուրաքանչյուր հայի համար անձկալի լուրը, թե Վանը վերցրել է մեր գունդը: Գեներ. Օգանովսկու և Նիկոլաևի քաջալերիչ գովասանքները լավագույն վկայություններ են հայկական գնդի ցույց տված անձնվեր գործունեության պատերազմի դաշտում:

Անդրանիկի գունդը (1200 կամավոր) գործում է առանձին Պարսկաստանում դեռ. Զերնոդուրովի բանակում: Թավրիզ, Մարանդ, Խոյ, Դուզ-դաղ, Կահա այն տեղերը, ուր մեր կամավորները շերմ աջակցություն են ցույց տվել:

առաջագործներին: Ապրիլ ամսի 18-ին Անդրանիկի գունդը մասնակցում է Դիլմանի հայտնի կռիվում, ուր համառ դիմադրություն է ցույց տալիս թշնամուն, հնարավորություն տալով ռուս զորքի նահանջին, որը հետո փառավոր ջարդ տվեց թշնամուն: Այդ կռիվից հետո գունդը շարժվեց դեպի առաջ և Խանասորից անցնելով պիտի ուղևորվի Վան, ուր միանալու են բոլոր հայ կամավորները:

Բյուրոն, ջանալով ավելացնել մեր ռազմիկ ուժերի քանակը, միշտ բանակցությունների մեջ է զինվորական իշխանության հետ թե. կամավորների թիվը ավելացնելու համար, հասցնելով վերջինը 10 հազարի, և թե ավելացրած թվի համար զենք ստանալու համար: Չնայելով ռուս զինվորական շտաբի ցույց տված բարյացակամության, Բյուրոն սակայն իր ձգտումների մեջ մինչև վերջին ժամանակ խոչընդոտների էր հանդիպում ընդհանրապես զենքի պակասության պատճառով, որով առարկում էր շտաբի զինվորական վարչությունը հանդեպ մեր դիմումներին: Բայց վերջին ժամանակ ստացված էր ռուս զինվորյալ ուժերի օգոստոսի առաջին օրվա հրամանատարից թույլտվություն նոր շորս կամավորական խմբեր կազմելու համար և հավանական է, որ այդ թույլտվության հետ միասին կստացվի և ավելացրած խմբերի համար պատշաճավոր թվով զենք, որով հայ զինվորված կամավորությունը կկազմե մի պատկառելի ռազմական ուժ:

Արձանագրելով այս տեղեկագրում հայ կամավորական խմբերի կատարած ազգաշահ գործը, Բյուրոն չէ կարող երախտագիտությանը չհիշել և այն մեծ ծառայությունը, որ նրանք մատուցին հայ տառապյալ ժողովրդին, ուղեկցելով դեպի կովկասյան սահմանը Տաճկաստանի և Պարսկաստանի մեր տարաբազմ գաղթականներին: Այդ թշնամունքը պատերազմի սարսափներից փախչելով, կարող էին ճանապարհին թուրք և քուրդ հրոսակների հարձակումներին ենթարկվել և կոտորվել առանց խտրության սեռի և հասակի, եթե հայ կամավորների կողմից չգտնեին պաշտպանություն և հայրախնամ հոգատարություն:

Ինչ վերաբերում է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդրին, Ազգային Բյուրոն պատիվ ունի ամենախոնարհաբար զեկուցանելու, որ ռուս-տաճկական պատերազմը հայտարարվելուց հետո, երբ հայ երիտասարդ ուժերը հեռացան պատերազմի դաշտը, տեղական հայ ժողովրդի դրությունը ծանրացավ և տեղ տեղ համաձայն զանազան վայրերից հասած տեղեկությունների նույնիսկ վտանգավոր կերպարանք ստացավ: Բյուրոն ի դեմս յուր ներկայացուցիչների դիմեց Կովկասի Բարձրագույն իշխանության, խնդրելով թույլ տալ որոշ տեղերում զինել հայ անպաշտպան ժողովուրդը իրեն ապահովելու համար շրջապատող ավազակաբարո տարրերից, սակայն իշխանությունը թե ավելորդ զենք չունենալու պատճառով և թե մյուս կողմից չկամենալով, զինելով հայերին, գրգռել հարևան ժողովուրդները, թողեց անկատար Բյուրոյի դիմումը:

Բյուրոն նաև փորձ արեց պատերազմի արհամիրքներից վնասված առճկահայերի վիճակը թեթևացնելու ռուս զորքերի միջոցով նվաճված տեղերում, ուր ժողովրդի կենսական պետքերի համար ոչ հոգացող, ոչ միջնորդ ու բարեխոս կա զինվորական իշխանության առաջ: Այդ տեղերի հայերի դրությունը շատ ծանր է, եթե նկատի առնել այն, որ նրանք անգիտակ ռուս լեզվին և ռուս վարչության մեջ ընդունված կարգերին, հնարավորություն չունենին առանց հասկացող միջնորդի դիմումներ անել հարկավոր դեպքերում ռուս զինվորական իշխանության: Կարևոր նշանակություն վերընթացելով այդ խնդրին, Բյուրոն դիմեց զինվորական հրամանատարին խնդրելով թույլ տալ գործել տեղերում ինտելիգենտ անձներից կազմված քաղաքացիական խմբերին, հատկացնելով նրանց սոսկ միջնորդի և բարեխոսի դեր գյուղացիների կացության վերաբերյալ այլև այլ խնդիրներ կարգավորելու համար իշխանության գիտությանը: Ստանալով այդ թույլտվությունը, Բյուրոն կազմակերպեց այդպիսի քաղաքացիական խումբ, նշանակելով նրա կառավարիչ

բատ ամենայնի վստահելի և ինտելիգենտ անձնավորություն, խումբը արդեն սկսել էր իր արդյունավետ գործունեությունը. Ալաշկերտի, Բայազետի և Ղաթաքիլիսայի շրջաններում, երբ ուսա զորքի գլխավոր հրամանատարը զինվորական տեսակետից գտավ, որ անթույլատրելի է այդպիսի քաղաքացիական խմբերի գործունեությունը ռազմաբեմի շրջանում, որից հետո խումբը հետ կանչվեց և ժամանակավորապես կազմալուծվեց:

Բյուրոյի գործունեության ընթացքում երբեմն ծագում էին և այնպիսի խոշոր աղգային-քաղաքական խնդիրներ, որոնք կարող էին ընթացք ստանալ միայն Ձերդ օծութեան գիտությունը և հավանությունը և այդպիսի դեպքերում աղդի Վեհը իր գրավոր դիմումները ինքը իր կողմից ուղղում էր բարձրաստիճան անձանց:

Երբեմն էլ Բյուրոն, ինչպես Ձերդ օծութեան ևս հայտնի է, որոշ դեպքերում հանձնարարություն էր տալիս պետական դումայի անդամ պ. Միքայել Պապաջանյանին ընթացիկ կարևոր խնդիրների մասին բանակցության մեջ մտնել Պետրոգրադի բարձրագույն վարչության պաշտոնյաների հետ:

Սա է ընդհանուր ուրվագիծը Աղգային Բյուրոյի գործունեության 1914/15 թվականների ընթացքում, որի մասին Բյուրոն իր խոնարհ որդիական պարտքն է համարում զեկուցանել Ձերդ վեհափառության, կցելով ներկա տեղեկագրին նաև Բյուրոյի դրամարկդի մուտ և ելից համառոտ հաշիվը 1914 թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչև մայիսի 1-ը 1915 թ.:

Հայկական աղգային Կենտրոնական
Բյուրոյի փոխ-նախագահ՝ Հ. Խուճուճ

№ 6

Նորին Ս. օծության Տ. Տ. Գեորգ և վեհափառ
կաթողիկոսին Ամենայն հայոց

ճուղին 1915 թ., Թիֆլիս:

Ձերդ վեհափառություն

Երբ ես Ս. էջմիածնում պատիվ ունեցա ներկայանալու և զեկուցանելու Ձեզ Աղգային Բյուրոյի գործունեության մասին, այդ ժամանակ խոսելով պ. Ջանփոլատյանի խմբի մասին, ես իմ մինչև այն ունեցած տեղեկությունների հիման վրա հայտնեցի Ձեզ, որ այդ խումբը վերջերումս կազմալուծված էր:

Այժմ պորուլիկ Ջանփոլատյանը անձամբ գալով ինձ մոտ հայտնում է, որ ճիշտ է մի ժամանակ իր խումբը մոտ էր կազմալուծվելու, բայց հետո իրեն հաջողվեց կարգավորել խումբը, և ներկայումս այդ խմբի մի մասն արդեն գտնվում է ռազմաբեմում, իսկ մյուս մասը պատրաստվում է և շուտով նույնպես կուղևորվի այնտեղ:

Համաձայն պ. Ջանփոլատյանի խնդիրքի պարտք եմ համարում հաղորդել Ձերդ վեհափառությանը այս տեղեկությունը, հնարավորություն չունենալով անձամբ ստուգելու այն:

Մնամ որդիական խոնարհությամբ
Փոխ-նախագահ Բյուրոյի՝ Հ. Խուճուճ

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

1. Մ. Խորմյանի գիմնումի կրճատված տեքստը տպագրվել է 1966 թ. (տե՛ս Գеноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966).

2. Մեսրոպ Եպիսկոպոսի Պետերբուրգ գնալու և այնտեղ նրա ունեցած տեսակցությունների մասին տե՛ս Ք Յ Կատարթուղթը:

3. Էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանի նյութերը ցույց են տալիս, որ արդեն 1912 թ. աշնանը արևելահայ ու արևմտահայ շատ մտավորականներ, Կովկասի, Ռուսաստանի և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքների ու գավառների հայ բնակչությունը, հայ համայնքները ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Հնդկաստանից ու այլ երկրներից դիմումներ էին գրում Գևորգ կաթողիկոսին, խնդրելով նրան միջոցներ ձեռնարկել արևմտահայության ծանր վիճակը բարելավելու, Հայկական հարցը նորից արծարծելու համար: Այսպես, օրինակ, Թիֆլիսի հայ մտավորականների մի խումբ 1912 թ. սեպտեմբերին ուղարկված նամակում գրում էր. «Քննելով տաճկահայերի դրությունը, որ անտանելի է դարձել... ամենախոնարհ խնդրով դիմում է Ձերդ վեհափառությանը... միջնորդել թագավոր կայսեր առաջ՝ թուրքահայերին պաշտպանելու հետագա տանջանքներից և անիրավություններից: Մենք քաջ հավատացած ենք, որ Ռուսաց պետությունը, ինչպես արևելքում քրիստոնյաների վաղեմի պաշտպան, որը Բեռլինի դաշնագրի համաձայն իր վրա է վերցրել Թուրքիայի հայաբնակ վիլայեթներում կարևոր ռեֆորմների մուծելու հոգսը, չի թողնիլ Ձերդ վեհափառության և նրա հավատարիմ գավառների՝ ի դեմս Ձեր հոստի կողմից տրված խնդիրները և իր հզոր հովանավորությամբ ու միջամտությամբ վերջ կտա մեր եղբայրների տառապանքներին, որով կրկին անգամ ամբողջ աշխարհի առաջ ցույց կտա իր բարձր պատմական միսիան Մերձավոր Արևելքում: Այս նամակի ուղևորին թարգմանության տակ ստորագրել են Հովհ. Թումանյանը, Շիրվանզադեն, Ա. Խատիսյանը, Հ. Առաքելյանը, Ն. Տիգրանյանը, Ստ. Մալխասյանը, Ն. Աղբալյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ս. Հարությունյանը և ուրիշներ (ՀՊԿՊ արխիվ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 1—2): Մի այլ նամակում, գրված 1913 թ. հունիսի 23-ին, ասված է. «Վեհափառ տեր. Թիֆլիսի հայ հասարակությունը որդիական ակնածությամբ խնդրում է ձեզանից, որ անձամբ գնաք Պետերբուրգ, ներկայանաք նորին Մեծություն Ռուսաստանի կայսեր և պատկերացնելով թուրքահայերի օրհասական դրությունը և առաջայների օրեցօր մեծացող հուզումը՝ թախանձեք նորին կայսերական Մեծության հզոր միջնորդությունը հայոց հարցին՝ թուրքահայերի ապահովության խնդիրը շուտափույթ կարգադրելու մտքով: Ամեն ուշացում նոր զոհեր է տանում հայերից և դատարկում է Հայաստանը իր վաղեմի բնակիչներից» (տե՛ս ՀԳԱ պատմության ֆինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական ֆոնդ, գ. 11):

4. Ի պատասխան կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի այս դիմումին Կովկասի փոխարքա կոմս Վոռնցով Դաշկովը 1912 թ. դեկտեմբերի 22-ին գրել է. «Следуя вековым традициям и с глубоким чувством относясь к страданиям армянского народа, императорское правительство и впредь намерено относиться самым благожелательным образом к нуждам угнетаемого в Турции армянского населения и приложить старания в целях устранения существующих злоупотреблений и проведения необходимых преобразований».

Императорское правительство считает, однако, совершенно не соответствующим интересам самих же армян обсуждение армянского вопроса в Турции Концертом Держав на предстоящей для урегулирования Балканского кризиса конференции, так как имеет полное основание сомневаться в единодушии европейских государств при разрешении жизненного для армян вопроса. Между тем, отсутствия такого единодушия у Держав и возникновение, в связи с этим, разногласий создадут, как это доказал печальный исторический опыт, весьма благоприятную обстановку для уклончивого отношения местной турецкой администрации к делу улучшения положения армян» (ՀՊԿՊ արխիվ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, թ. 8—9):

5. Եթե Ռուսաստանի վարչապետ Կովկասը ճիշտ է շարադրել կայսր Նիկոլայ Երկրորդի հայաբնակ Հայկական հարցի մասին, ապա պետք է ենթադրել, որ Ռուսաստանի ցարը այդ ժամանակ դեռևս ազոտ գաղափար ուներ քննարկվող հարցերում Անգլիայի և Գերմանիայի վարած քաղաքականության և իսկական նպատակների մասին:

Ե. Ինչպես նշված է Տեղեկագրում, Հայկական կենտրոնական ազգային բյուրոյի գլխավոր խնդիրներից մեկն է Լոկալ կամավորական զինգրի կազմակերպման ու նրանց ֆինանսավորման հարցը 1914 թ. սկստեմբեր—1915 թ. ապրիլ ամիսներին Բյուրոյի դրամարկը է մոծվել 1.008.584 ուր. 72 կոպ. (ՀՊԿՊ արխիվ, ֆ. 57, ց. 5, դ. 28, թ. 177): Հանգանակությանը մասնակցել են ինչպես Կովկասի, Ռուսաստանի, այնպես էլ ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հայ բնակչությունը, լոնդոնի, Կալկաթայի և այլ քաղաքների հայ համայնքները: Նյութերը կասկած չեն թողնում այն մասին, որ կամավորական շարժումը լայն արձագանք է գտել ամբողջ հայության մեջ:

Չմոռանալ նկատել, որ հայ կամավորները նպատակ ունենալով որքան հնարավոր է շտապ օգնություն ցույց տալ արևմտահայ եղբայրներին, լուրջ շարդարարների դեմ կռվում էին գերազանց արիությունով: Բնորոշ է, օրինակ, որ Կովկասյան ազդեցական պատերազմական զործողությունների սկզբին արդեն 1914 թ. նոյեմբերի 10-ին ուսու գնե՛նրալ Չեռնոգորովը ֆեդեր Ե կաթողիկոսին ուղարկեց հեռագիր, ուր ասվում էր.

«В бою 7 ноября дружина армянских добровольцев Андраника выказала много храбрости и самоотверженности. Счастлив двести об этом до сведения Вашего святейшества и прошу благословения молить о дальнейших успешных действиях».

Ահա մի այլ օրինակ 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ին Կովկասյան առաջին բանակային կորպուսի հրամանատար դեներալ-մայոր Պրժեկովսկին հատուկ հրամանով հրապարակեց հետևյալ շնորհակալագիրը.

«3-я армянская дружина под начальством Амазаспа Сервастьяна [Срвандзтяна], с самого начала войны находясь на левом фланге корпуса сначала в отряде полковника Кулебякина, а после при 2-й пластунской бригаде, самоотверженно несла разведки в труднодоступных горах, ведя борьбу с шайками курдов, плечом к плечу участвовала в боях с нашими войсками, неся тяжелые потери. За честную и доблестную службу благодарю начальника дружины Амазаспа Сервастьяна и молодцов дружинников».

Հայտնի է, որ ափսի ու՛շ 1915 թ. հայ կամավորական շղկատների շատ ղեկավարներ ու ղինվորներ բաղմիցս արժանացան ղինվորական բարձր շքանշանների ու ղովանդակների:

ОБРАЩЕНИЕ М. ХРИМЯНА К НИКОЛАЮ II (1907 г.) И ДРУГИЕ АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО АРМЯНСКОМУ ВОПРОСУ (1912—1915 гг.)

Академик НАН РА М. Г. НЕРСИСЯН

Резюме

Первый из опубликованных здесь документов—обращение католико́са всех армян, великого патриота, сторснника русской ориентации Мкртыча Хримяна к императору России Николаю II (1907 г.) с просьбой облегчить крайне тяжелое положение армянского населения Западной Армении. Опираясь на неопровержимые факты, М. Хримян писал, что османское государство, начиная с конца XIX в. осуществляет по отношению к западным армянам политику массовой резни и погромов. Следующие документы (№ 2—6)—письма католико́са Геворка V и епископа Месропа, а также доклады Армянского национального бюро, в которых говорится об Армянском вопросе, армянском добровольческом движении и о деятельности Армянского национального бюро в 1912—1915 гг.

**CATHOLICOS M. KHRIMIAN'S APPEAL TO NICOLAS II (1907) AND
OTHER ARCHIVE MATERIALS ON THE ARMENIAN QUESTION AND
ABOUT THE ARMENIAN VOLUNTEER MOVEMENT (1912—1915)**

Academician of the National Academy of Sciences of Armenia *M. G. NERSISSIAN*

S u m m a r y

The archive materials published here contain interesting information about a number of questions on the new history of the Armenian nation. The first document is M. Khrimian's (an outstanding churchman and political figure) letter, appealed to czar Nicolas II, where the patriot Catholicos asked for his interference to improve Western Armenians' extremely hard situation. As Russian oriented Armenian, Khrimian expected the czar's assistance. The George V Catholicos's letter is also published, which is appealed to the governor-general of the Caucasus (October 2, 1912). The reports of the Tiflis Armenian national bureau and other materials of the bureau's activity in 1912—1915, as well as materials about the Armenian volunteer troops on the Caucasian front in World War I are also included.